

Pálfalvi Lajos
Nem Isten, nem Napóleon,
hanem Mengele doktor
Lengyel monográfia Kertész Imréről

Igen nagy hírű szellemi műhely, a Lengyel Tudományos Akadémia varsói Irodalomtudományi Intézete adta ki Kinga Piotrowiak-Junkiért *Önmaga ellen fordult tudat. Kertész Imre és a holokauszt*¹ című, 2012 decemberében megvédett doktori értekezését. Három magyar tanszék működik Lengyelországban, a krakkói, a varsói és a poznani, a szerző az utóbbit erősíti. Nemcsak műfordítóként, hanem irodalomtörténészként is igen aktív. Bár Kertészről ma már a világ bármely részén készülhet monográfia, hisz nemcsak azok írhatnak róla, akik eredetiben tudják olvasni, a lengyel perspektíva különösen érdekes. Piotrowiak-Junkiért végigolvasta az életműre vonatkozó magyar szakirodalmat – Szirák Pétert, Molnár Sárát és Földényi Lászlót idézi a leggyakrabban –, a holokauszt elméleti problémáit feldolgozó legfontosabb tanulmányokat (bárhol is írták ezeket), emellett igen jó hasznát vette a lengyel irodalomtörténészek és holokausztkutatók eredményeinek.

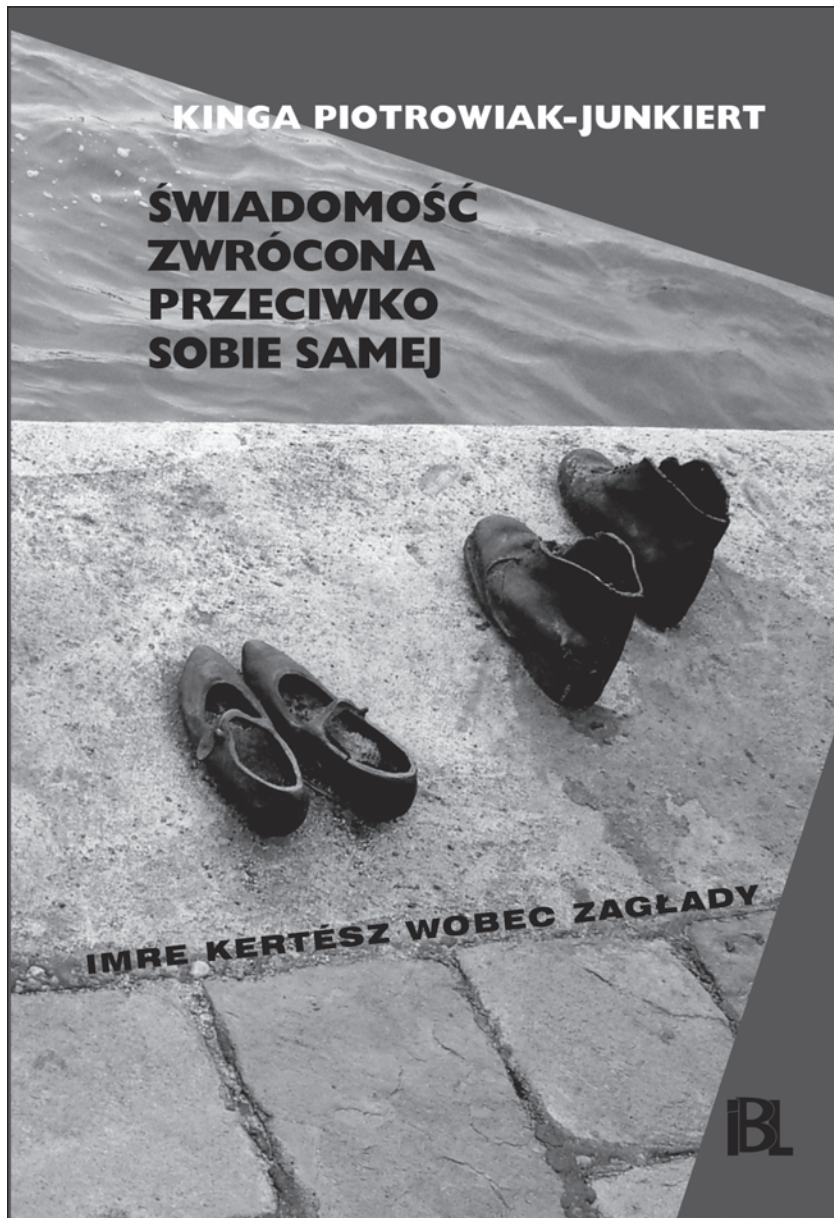
A lengyel irodalomtörténészek korábban a lágerirodalom kifejezést használták, ezen belül különítettek el bizonyos típusokat. Bár a monográfiában ez nem szerepel, érdemes megnéznünk, miben különböznek ezek. Fontos szempontokat kapunk ahhoz, hogy el tudjuk helyezni a *Sorstalanságot*, és még arról is megtudhatunk valamit, hogy mitől ennyire különleges, illetve miért utasít el Kertész olyan elismert műveket, mint *A nagy utazás*. A *mártírológiai mítoszteremtő* típus a leggyakoribb. Az ilyen művek szerzői megmaradnak a koncentrációs táborok előtti korok fogalmainál, értékeinél, elbeszélésmódjánál. Az ő felfogásuk szerint a szenvedés mártírokat és hipermorális túlélőket teremt, akik mintegy „vádirtot intéznek a bűnösökhöz, ugyanakkor egyértelműen értékelik az embereket és a helyzeteket”.

Biztosra veszik „a humanista erők sok áldozattal járó” diadalát.

Bár ezek a szerzők nem hamisítják a történelmet, és nem termelnek giccsot, mint a Kertész által is megrótt Spielberg, azt hirdetik, hogy van visszatérés a láger előtti világba. A személyiség megőrzi integritását, sőt a túlélők hősként kerülnek ki a megpróbáltatásokból. Megnyugtatóan elkülönítik az áldozatokat és a bűnösöket, nem írnak azokról, akiket rákényszerítettek a gyilkológépezet működtetésére. Csak jóval a háború után vált nyilvánvalóvá, hogy a hagyományos nyelv, poétika és a klasszikus tragikumfelfogás nem egyeztethető össze olyan új tapasztalatokkal, mint a tömeges, anonim halál, városok és civilizációk elpusztítása (Brodzkij példájával: nem a hős bukik el, hanem a kórust gyilkolják halomra).

A második típust a *szolidáris emlékezet* irodalmának nevezte Kazimierz Wyka. Ezek a művek is reményt adnak arra, hogy van folytatás, helyreállítható az erkölcsi egyensúly, ugyanakkor „sokkal mélyebbre hatolnak a légerek világába”. Az ide tartozó szerzők

nem érik be annyival, hogy szélőséges körülmények között mutatják be a jó és a rossz harcát, ők már érzékelik „a hagyományos történelmi és kulturális, valamint morális értékek veszélyeztetettségét vagy éppen visszafordíthatatlan torzulását”. Súlyos válságba kerül az európai létforma, erkölcsi alapjai megrendülnek, így Auschwitz mély nyomot hagy, nemcsak azokat deformálja, akik közvetlen tapasztalatokat szereztek róla.

A harmadik csoport Tadeusz Borowski *Kővilág* című kötetéről kapta a nevét.² Ez a szerző, akire Kertész is hivatkozott a Nobel-díj átvétele után mondott beszédében, azért egyedülálló, mert a háború után azonnal eljutott ebbe a szakaszba, noha

ide később csak olyan írók kerültek, akik évtizedeken át tartó kísérletezés után találták meg az adekvát nyelvet és poétikát (mint Kertész a maga „atonális” írásmódját). Már Borowski is visszafordíthatatlannak mutatja a lágerben végbement katasztrófális változásokat, nála sincs visszatérés a láger előtti értelmes világba, ehelyett a láger azonosul a világgal. Továbbra is az onnan hozott ösztönök diktálnak, a hős nem tudja helyreállítani a biográfia folytonosságát, csak elodáztatja a katasztrófát.

Borowski meg volt győződve arról, hogy Auschwitz az egész európai kultúrát kompromittálta, ezért is próbált a jövőbe, a kommunizmusba menekülni, a gyors csalódás után pedig már csak az öngyilkosság maradt. A *Kővilág*-típusba csak néhány kivételes író tartozik. Feldolgozhatatlannak látják a traumát, évtizedekkel a háború után is, mint Kertész Imre, Primo Levi és Jean Améry. Minden túlélő története három részre szakad: a középsőt tölti a lágerben (itt elviselhetetlen sűrűségben kell elszenvednie a traumákat), ezt sok választja el attól, ami előtte és utána történt. Ehhez a legszűkebb elithez tartozik még egy kevésbé ismert izraeli író, Irit Amiel, aki minden valószínűség szerint utolsóként debütált ebből a csoportból.

Piotrowiak-Junkiért nem hivatkozik erre a Lengyelországban közismert tipologizálására, de többször is kapcsolatba hozza Kertészt olyan szerzőkkel, akik a *Kővilág*-csoporthoz tartoznak. Irit Amiel (1931) például a „megperzselték” metaforát használja azokra a túlélőkre, akik már fél évszázada viselik a határtapasztalatok terheit. Ő maga is ebbe a csoportba tartozik: a cz stochowai gettóból sikerült megszöknie, majd 1947-ben kijutott Palesztinába. Később került be az irodalmi életbe. Bár fordított lengyelről héberre és héberrel lengyelre, 1994-ben jelent meg az első verseskötete, a *Megperzselték* című vékony elbeszéléskötete pedig csak 1998-ban, így már a holokausztirodalom minden jelentős képviselőjének eredmé-

nyeit asszimilálva dolgozhatta fel a saját tapasztalatait. Igen tanulságos lenne összevetni „a holokauszt gyerekeinek” nevezett nemzedékhez tartozó írók – Kertész Imre, Bogdan Wojdowski, Irit Amiel, valamint a náluk pár évvel fiatalabb Hanna Krall és Henryk Grynberg – műveit. A legfontosabb közös tapasztalatot Grynberg fogalmazta meg, tőle idézi az elbeszélő: „A megmenekülésért nagy árat kellett fizetnünk. Olyan nagyot, hogy eljön az idő, amikor minden tartalékunk kimerül.”³

Kertész hősei a diktatúrában vegetálnak, a bezártságban „nonegzisztencializmusra” vannak ítélve. Amiel hősei új életet kezdhetnek Izraelben, a saját államukba kerülnek az ellenséges világból, a pálmák és a narancsligetek pedig a legkevésbé sem emlékeztetnek a légerek elátkozott vidékére, mégsem tudnak szabadulni az emlékeiktől. Az egyik történet néhány évvel a háború után, egy kibucban játszódik. Együtt töltik a széderestét, együtt emlékeznek meg arról, hogy a népük megszabadult az egyiptomi szolgaságból, de itt is kísért a múlt: „Figyelmesen nézem, és gyanúm egyszerre bizonyossággá válik. »Onnan« való. Abból a felfoghatatlan sötét szakadékból, ahol nyom nélkül pusztult el az európai zsidóság. Nézem, és eszembe jut, milyen árat fizetett, fizet és fog fizetni a megmenekülésért egész életében. (...) Megperzselődött – fut át az agyamon a gondolat –, ő is megperzselődött.”⁴

Kertész bizonyos regényalakjai fiatalon vagy gyerekként szerzik határtapasztalataikat, és törvényszerűen jutnak el az öngyilkosságig, függetlenül attól, hogy mennyi idő telik közben el, mert az idő múlásának itt nincs semmiféle terápiás hatása (noha a hétköznapi bölcselkedés szerint mindent megold), sőt ez a fajta negatív fogékonyság csak erősödik, a hős minden létszféráját ez határozza meg, értelmetlennek mutatva a további létezését. Amielnek is van olyan szereplője, aki a kilencvenes évek közepén jut el a végállomásra, pedig nem a meg nem született gyermekek merengett egész életében, hanem már az unokái sorsáért sem kellett aggódnia. Mintha a traumát követő hosszú sikersorozatnak is lehetne öngyilkosság a vége – New Yorkban, hazatérés helyett. De van egy olyan hőse is, aki nem járja végig ezt az utat, rögtön belátja, hogy kiúttalan helyzetbe került. Mintha az összes többi, hasonló sorsú szereplő igazából csak abban különbözne tőle, hogy nagy késéssel követi a példáját: „Linka nagyon hamar megértette, hogy a történetek után nem lehet tovább élni. Sokkal előbb értette meg, mint a nála okosabbak és erősebbek (Borowski, Celan, Primo Levi, Wojdowski, Kosinski), és habozás nélkül öngyilkos lett. Kétszer is megmentették, de megmákosolta magát, s meggyőződve róla, hogy helyesen

cselekszik, harmadszorra végre sikerült itthagynia ezt a pompás világot.”⁵

Visszatérve a monográfiára, a szerző azt tekinti legfőbb feladatának, hogy Kertész Auschwitzra vonatkozó reflexióit értelmezze, ebből a szempontból vizsgálja a regényeket, az esszéket és a naplót. Azt a posztulátumot tartja a leglényegesebbnek, hogy „új nyelveken és új fogalmakban rekonstruálandók azok az örök humanista értékek”, amelyeket végleg leromboltak a múlt század közepén. Vagyis az életmű legfontosabb problematikáját helyezi az elbeszélés középpontjába.

A jaspersi határhelyzet kiterjesztésével létrehozott határtapasztalat fogalmával értelmezi az Auschwitzban elszenvedett traumákat. A határtapasztalatról könyvet is írt a kitűnő varsói holokausztkutató, Jacek Leociak, aki a kiadónak írt recenziójában többek között a monográfia interdiszciplináris jellegét emelte ki, mivel Piotrowiak-Junkiért a poszt-kulturális kritika mellett az antropológiától, a filozófiától és az esztétikától is kapott fontos módszertani sugallatokat. A bevezetőben Leszek Kołakowski magyarázatát is idézi: „az egzisztencia az élet határhelyzeteiben – halálban, szenvedésben, harcban, tévedésben – és az empíria világát meghaladó erőfeszítésben manifesztálja jelenlétét; az empíria negatív ugródeszkeként szolgál az egzisztencia megragadásához, de képtelen feltárni azt.” Minden fejezet a Kertészhez hasonló túlélők „kivételes egzisztenciális praktikáira” épül, melyek közül a legfontosabb az „önmaga ellen fordult tudat”.

Ugyancsak az előszóban hívja fel a figyelmünket arra a szerző, hogy három kutatási diskurzust használt az antropológiai elemzéshez: az első a holokauszt és a XX. századi totalitarizmus kulturológiai vizsgálata, a második az irodalomtudomány egyik területe, a regény, a naplóiírás és az irodalmi alanyiség fogalmára vonatkozó reflexió, a harmadik pedig a határhelyzetek etikai-esztétikai értelmezése. A könyv szerkezete logikus, jól áttekinthető, ez pedig megkönnyíti az olvasó számára azt, hogy eligazodjon a gondolatmenet bonyodalmaiban. Az első részben a *Sorstalanság* és a *Kaddis...* három fő problémáját vizsgálja, ilyen a testi létében helyrehozhatatlan sérülést szenvedett hős, a légert előlegező gyerekkori tapasztalatok hatása és a túlélő paradox „zsidó identitása”, amely nem fejez ki vallási hovatartozást, mégis „a sors letörölhetetlen jele”.

A második fejezet arról szól, hogyan próbálja feloldozni a múltját a túlélő a háború utáni totalitárius rezsimben. A diktatúrában kialakult állapotok paradox módon segítik az ilyen munkát (demokráciában mintha nem konzerválnának ilyen jól a traumatikus emlékek), önvizsgálatra ösztönöznek. Ker-

tész számára a kommunizmus az a „madeleine sütemény”, amely képes érzéki formában felidézni a múltat. A XX. századi totalitarizmusok „börtönidejét” vizsgálva hoz létre Kertész olyan fogalmakat, mint a *funkcionális ember*, a *sorstalanság*, a *nonegysz-tencializmus* („a nemlétező létezés filozófiája”) és a *tüneti valóság*, mert ezekkel tudja megragadni az elidegedett, fantomszerű létezését.

E fogalmak magyarázatával Piotrowiak-Junkiért a legmagasabb színvonalon végzi a kultúrák közti közvetítés munkáját, noha ez talán nem is szerepelt a programjában. A magyar olvasó kisiskolás kora óta ahhoz van szokva, hogy más irodalmakban keletkezett fogalmakat próbálnak elmagyarázni neki – a felesleges embertől a zabhegyezőig –, ritkán tapasztal olyat, hogy más nyelvben kelnek életre egy magyar író kulcsszavai, a fordítók pedig küszködhetnek a *sorstalansággal* (lengyelül elveszett sors lett belőle) és a *tüneti valósággal*. Nem mindegy, milyen szinten folyik ez a közvetítő munka, hisz tudunk sikertelen német és angol fordításról. Mindenesetre a lengyelországi Kertész-recepció a legsikeresebbek közé tartozik.

A harmadik fejezet az „írásbeli identitást” tárgyalja. Kertész bizonyos regényhőseihez hasonlóan maga is *homo logoreicus*sá vált, nem tud létezni írás nélkül. Úgy próbál megoldást találni Auschwitz rejtelmére, hogy újra meg újra leírja. A negyedik fejezet az „önmegtagadás” legvégsőbb formájáról, az öngyilkosságról szól, az ötödikben pedig az esszé- és naplóirot ismeryük meg. Itt a következő problémák kerülnek a középpontba: a holokauszt mint kultúra, a holokauszt és az írás, valamint az irodalomra alkalmazott „atonalitás”. A határtapasztalatok felidézéséhez olyan „esztétikai képzelőerő” kell, amely idegenkedik a kész műfaji és szerkezeti sémáktól.

A *Sorstalanság*ban megjelenített határtapasztalatok attól ilyen szélsőségesek, hogy a hős a testi degradáció olyan fokára jut el, ahol már elválnak egymástól a testi és a szellemi lét, az értelem és a gondolat alkotja az ént, a leépült test pedig már nem én. A lágerek nyelvén muzulmánoknak nevezték az ilyen re-

ménytelen állapotba került rabokat. Jellemző, hogy a láger belső hierarchiáját gondosan feltérképező Borowski mindig kívülről ábrázolja a halál küszöbére érkezett lágerlakókat, az elbeszélő, Vorarbeiter Tadek hozzájuk képest a győztesek közé tartozik. Kertész viszont belülről ábrázolja ezt a típust, amelyből kevés túlélő került ki. Egyedülálló irodalmi ábrázolását adja e különleges létállapotnak, melyben „a gondolat a megkínzott testben, azon kívül vagy annak ellenére létezik”.

Lehet-e szép halála egy muzulmánoknak? Olyan, amelyet a csatatéren haldokló Andrej Bolkonszkij hercegnek képzelt Napóleon? A *Sorstalanság* hőseit is ugyanúgy megmenti a halál küszöbén feltámadó életöszton, mint az orosz birodalmi eposz hőszát. Az életöszton itt erősebbnek bizonyul a lágerlakók kényszerű beletörődésénél, és a haldokló kimondja azt a szót, amellyel megmenti az életét: „Tilt... a... kozo... zom”. Ezt a pillanatot nevezi Heller Ágnes *A Sorstalanságról – búsz év után* című tanulmányában „az emberi tisztesség apoteózisának”. A szétváló felhők mindkét hős számára metafizikai mélységeket jelképeznek, de Kövesnek nem ígérnek szépséget és megváltást, mert nem Isten, nem Napóleon, hanem Mengele doktor néz rá, semmi sem kínál kiutat a kárhozat jelenéből. Még a „feltámadás” sem teremti újra a lélek és a test harmóniáját, amely az összeomlás előtt még létezett. A monográfiában ugyanilyen alapossággal elemzett későbbi művek is arról tanúskodnak, hogy erre már nincs esély.

JEGYZETEK

¹ Kinga Piotrowiak-Junkiért: *Świadomość zwrócona przeciwko sobie samej. Imre Kertész wobec Zagłady*. Warszawa 2014. 318 o.

² Nagy László Kálmán: *Bevezetés a lengyel lágerirodalomba [in:] Irodalom és normalitás. Tanulmányok a modern lengyel irodalomról és színházról*. Máriabesnyő – Gödöllő 2006. 21–30. o.

³ Irit Amiel: *Megperzseltek*, ford. Hermann Péter. Budapest, 2002. 44. o.

⁴ Uo. 94. o.

⁵ Uo. 10. o.

